

FIKİH LİTERATÜRÜNE GİRİŞ*

Fuat SEZGİN**

Tercüme: Said Nuri AKGÜNDÜZ***

Öz

Aşağıda çevirisini sunacağımız metin, ilimler tarihçisi Fuat Sezgin'in Arapça Kültür Tarihi (GAS) adıyla yazdığı ansiklopedik eserin fıkıh ilmine ayrılmış bölümünün giriş kısmıdır. Fuat Sezgin burada, İslami ilimlerin çeşitli dallarında yazılmış birçok kaynaktaki işaretlerden hareketle, diğer ilim dallarında olduğu gibi fıkıhta da yazılı tedvin hareketinin oldukça erken bir dönemde başlamış olduğunu iddia etmektedir. Sezgin, sahabe ve tabiin dönemlerine ait parça parça da olsa birçok metnin, diğer kitaplar içinde bize kadar ulaşmış olduğunu göstermekte, bu konuda yeni araştırmalar için ışık tutmaktadır.

Abstract

This text is a translation of the entrance to the fiqh section from Fuat Sezgin's encyclopedia called GAS (History of Arabic Culture). He, there, argues that the writing and collecting movement in fiqh area began at a very early period as in other areas, depending on some clues found in sources of various Islamic science branches. Sezgin puts forward that many texts written in the periods of companions and followers have reached to present day within the other books, however they are scattered. So, he throws lights on this field and provides an important starting-point for new researches.

Bu kitapta Arap kültürünün çeşitli alanlarındaki telif hareketlerinin gelişimiyle ilgili olarak dile getirdiğimiz görüş, aynı zamanda İslam hukukundaki telif hareketlerine de uymaktadır. Mesela, Sîbeveyh'in nahiv sahasında telif ettiği büyük *Kitab*'ı, ondan önceki diğer kitaplara dayanmış olmalıdır. Aynı dönemde telif edilen ansiklopedik tarih kitapları da kendilerinden önceki kitapların derlemesi sayılır. Keza, hicrî I. asırda telif edilmiş olan Kur'an-ı Kerim tefsirine dair yazılar, bundan sonraki dönemde ortaya çıkan kitaplarda yer almıştır. Bu durum, hicrî II. asırda telif edilen devasa fıkıh eserleri için de geçerlidir, yani bunlar da benzer bir gelişmenin sonucudur. Fıkıh âlimlerinin yöntemi, kronolojik sıralamaları ve coğrafi açıdan dağılımlarına dair birtakım bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler bize "tabakâtü'l-fukahâ", "edebü'l-kadâ" ve "ahbârü'l-kudât" türünden kitaplarda

* Fuat Sezgin'in İslâm İlimler Tarihine dair yazdığı *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* adlı kitabın Mahmûd Fehmî Hicâzî ve Fehmî Ebu'l-Fadl tarafından yapılmış Arapça tercümesi olan *Târihü't-türâsi'l-'Arabî'nin* (Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme li'l-kütüb) "Fıkıh" ilmine ayrılmış bölümünün mukaddime kısmının tercümesidir. Arapça tercümenin II. cildinin 7-15. sayfaları arasında yer alan bu metnin Türkçe'ye tercümesini yaparken bazı özel isimlerin gözden geçirilmesinde orijinal metne de müracaat edilmiştir (*GAS*, Leiden: Brill, 1967, I, 393-401). Yazarın metin içinde ve metin altında gösterdiği kaynak isimleri, cilt ve sayfa numaraları aynen aktarılmıştır.

** Prof. Dr., İslâm Bilimler Tarihçisi, J. W. Goethe Üniversitesi Arap-İslâm Bilimler Tarihi Araştırmaları Enstitüsü Müdürü.

*** Yrd. Doç. Dr, Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, nuriakgunduz@hotmail.com

ulaşmıştır. Bu alandaki telif hareketinin gelişimini tasvir etmek istediğimizde, bir başlangıç noktası olarak, -İbnü'n-Nedim'in gösterdiği az sayıda işaretin yanı sıra burada burada dağınık halde bulunan metinlere dayanmamız gerekmektedir. Kaynaklarda zikredilen bilgiler tam değildir, bu biçimde çıkarılmış da değildir. Aşağıda, hicrî II. asırda telif edilmiş olan bilinen fıkıh mecmualarından önceki fıkıh kitapları/yazıları hakkında genel bir biçimde sunum yapmaya çalışacağız.

Modern çalışmalar, Hişâm b. Urve hakkında, babası Urve b. Zübeyr'in Harre savaşı sırasında (26 veya 27 Zilhicce 63 H/26.8.683 M) birçok fıkıh kitabını elinde bulundurduğunu söyleyen bir rivayete işaret etmektedir (bkz. Wellhausen, *Das arabische Reich*, 98). Ancak bu kitapların hepsi de yanmış ve o buna çok üzülmüştür (İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 108). Birçok araştırmacı bu rivayetin büyük bir kıymeti olmadığını, çünkü bunların kelimenin tam anlamıyla kitap olamayacağını, en fazla içinde birtakım şeylerin yazılı olduğu dağınık vaziyetteki sayfalar olabileceğini belirtmektedir (bkz. I. Goldziher, *EI*, II, 108; Brockelmann, *S*, I, 282). Bu hüküm, İslam'ın başlangıç döneminde birtakım kitapların var olduğunu söyleyen bilgileri tevil etmek için tekrarlanıp duran görüşün bir örneğidir. Biz, yeni araştırmalarımızın birçok yerinde bunu zikretmiştik. Bununla beraber bu araştırmacılar bu bilgilerin doğruluğunu inkar edememişlerdir. Zaten hiç kimse, bunların sonrakiler gibi geniş hacimli kitaplar olduğu görüşünde değildir. Buna rağmen bunlar bir takım yazılı malzemeydi ve o dönemin anlayışıyla "kitap" diye isimlendirilmişlerdi. Elimizdeki bir takım bilgilere ve bu kitaplardan bize ulaşan az sayıda kalıntılara dayanarak bunları en iyi şekilde tanıyabiliriz.

Bazı fikhî meselelerin Hz. Peygamber ve sahabiler döneminde tedvin edilmiş olduğuna dair birtakım bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca, daha hicrî birinci asırda bir kısım müdevven hükümlerin sahabiler arasında dolaştığına dair de bilgiler mevcuttur. Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) Medine'de yönetimi üstlendiğinde, biri Peygamberimiz zamanında, diğeri ise Ömer b. Hattâb döneminde tedvin edilmiş olan ve her ikisi de "Kitâbü's-sadakât" adıyla bilinen iki eski mecmuayı araştırmıştır. Ömer b. Abdülaziz bu iki kitabı bulduğunda kopyalarının çıkarılmasını emretmiş (bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 358-359; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 231),¹ bu kitabı da Ebû Bekir b. Muhammed b. 'Amr b. Hazm (ö. 120/737) muhafaza etmiştir (bkz. Serahsî, *Mesûât*, II, 152).

Onun dedesi 'Amr b. Hazm b. Zeyd Peygamberimizin kendisine hitaben yazdığı ve ferâiz, zekât ve diyetleri içeren bir mektubunu rivayet etmiştir. Bu mektup daha sonra, Ebû Davud, Nesaî ve diğerleri gibi bazı fıkıh mecmualarına

¹ Metin şu şekildedir: "Zührî'den, dedi ki: Ömer b. Abdülaziz Sâlim b. Abdullah'a gönderdiği mektupta Ömer b. Hattâb'ın zekât konusunda izlediği yolu ona yazmasını istedi. O da istediği konuda ona yazdı ve şunu ilave etti: Eğer, Ömer'in kendi zamanında kendi dönemindeki insanlara davrandığı gibi sen kendi zamanında kendi döneminin insanlarına davranırsan Allah katında Ömer'den daha hayırlı olursun".

girmiştir. Bu mektubu önce oğlu, sonra torunu 'Amr b. Hazm rivayet etmiştir (*el-İsâbe*, II, 1264).

Enes b. Mâlik, Hz. Ebû Bekir'den, Peygamberimizin ona vasiyet ettiği şekliyle, zekât hisselerine dair bir yazıya ulaşmıştır (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 183-184; Dârimî, *er-Redd 'alâ Bişr el-Merîsî*, 130; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-İlm*, 87).

Hz. Ömer'in torunu, dedesinin vefatından sonra kılıcının kınında bir sahife bulunduğunu ve bunun hayvan sahiplerine konacak vergiler hakkında olduğunu belirtmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 353-354).

Hz. Ali'nin çeşitli fikhî meseleleri içine alan bir sahifesi (bkz. Dârimî, 130) de aynı şekilde bir kılıç kınında saklanıyordu (bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 35-36, 121-122, 131). Dördüncü halife Hz. Ali'nin oğlu İbnü'l-Hanefiyye babasının ona bir gün Hz. Osman'a götürmesi için bir sahife verdiğini, bu sahifede Hz. Peygamber'in zekât hakkındaki emirlerinin yer aldığını zikretmiştir (bkz. İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, VII, 23).

Goldziher şunları söylemektedir: “Bunun yanı sıra, Sa'd b. Ubade'ye (ö. 15/636) ait, eskiden zikredilen bir kitap bulunmaktadır. Bu kitabı Sa'd'ın oğullarından biri rivayet etmiştir. Bu kitap, Hz. Peygamber zamanında örf haline gelmiş kurallardan bir takım hususları içermekteydi” (bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 9-10; Tirmîzî, I, 251; İbn Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-İlm*, I, 72). En iyi ihtimalle birkaç varaktan oluşan bu kitapların izlerini hadis ilmine ait kitaplarda sürmek mümkündür. Ayrıca, bunların hicrî II. ve III. asırlarda fıkıh kitaplarının kaynaklarından sayılıp sayılmadıkları da araştırılmalıdır.² Bu çerçevede, Hz. Ömer'in yargılama konusunda Ebû Musa el-Eş'arî'ye yazdığı meşhur mektubu ve gene Mu'aviye'ye yazdığı ikinci bir mektubu hatırlamalıyız. Bu iki mektup, fıkıh kitapları dışındaki birçok kaynakta çokça zikredilmektedir (bkz. Vekî', *Ahbârü'l-Kudât*, I, 70-75, 284; el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, II, 292-293).

Bahsi geçen kitaplar, tedvin edilmiş kanuni hükümler olmaktan çok fikhî araştırmalar sayılmaya daha yakındırlar. Kelimenin tam manasıyla ilk fikhî araştırmalar olarak, cem ve telif hareketi sırasında ortaya çıkan kitapları sayabiliriz. Bu araştırmaların müellifleri geç dönem sahabilerdir. Mısırlı tarihçi İbn Yunus (ö. 347/958) bize bunu açıklayan güzel bir misal vermektedir. Abdullah b. 'Amr b. el-As'dan (d. h.ö. 7; ö. 65/684), aralarında ondan Mısır'da hadis rivayet etmiş olan Hüseyin b. Şüfey b. Mâti' el-Asbahî'nin (ö. 129/746) de olduğu talebeleri iki kitabı rivayet etmişlerdir. Bunlardan birisinin adı, “Resulullah (s.a.v.) şu konuda şöyle hüküm verdi ve buyurdu”, diğersinin adı ise, “Kıyamet gününe kadar olacak hadiseler”dir.³ Zeyd b. Sâbit (hicretten 11 yıl önce doğmuş (611 M.), 45/665'te

² Mesela bkz. *el-Müdevvene*, II, 69, 71, 73, 93.

³ İbn Yunus'un *Târihu Mısır* kitabının bu parçası Makrizî'nin *Hıtat*'ında bulunmaktadır (II, 332).

vefat etmiştir) meşhur fakihlerin ilklerinden sayılır ve öyle görünüyor ki o bu tür kitapları bir araya getirmiştir. Onun kendi özel görüşünü tercih ettiğini daha önce belirtmiştik (bkz. bu kitabın I/97 vd). Medine'deki meşhur fukahadan olan öğrencisi Kabîsa (1/622-86/705), ondan ferâize dair bir kitap rivayet etmiştir (bkz. İbn Hanbel, *el-İlel*, I, 236). Bu kitap hicrî VI. asırda ellerde dolaşmaktaydı. Mâlik ve Şâfi'î her biri ferâize ilgili kitaplarında bu kitaba dayanmışlardır. İbn Hayr el-İşbilî'nin *el-Fihrist*'te zikrettiği gibi (s. 263), Taberî de ferâiz kitabını telif ederken onları izlemiştir. Buna dair pek çok bilgi bulunmakta olup Beyhakî (458/1066), *Kitâbü's-Sünen*'inde mirasa dair özel bölümde bunları muhafaza etmiş, orada Zeyd b. Sâbit'e, seçkin konumuna ve *Kitâbü'l-Ferâiz*'ine özel bir bölüm açmıştır. Metinler, bu kitapçığın tabiîn arasında miras konularında tükenmez bir kaynak olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Zührî, eğer Zeyd b. Sâbit bu bilgileri derleyip saklamasaydı, miras kanunları ve nizamına dair bilginin kaybolup gideceği görüşündedir. O şöyle demektedir: “Zeyd b. Sâbit *Kitâbü'l-Ferâiz*'i yazmasaydı, bu bilgiler insanlardan kaybolup giderdi”. Bu risalenin takdir gördüğüne ve üstün konuma sahip olduğuna dair bir diğer gösterge de, şârihlerin erken dönemlerden itibaren ona notlar düşmeleridir (“ta'lik”). Bunlardan biri de, döneminin en önde gelen fakihlerinden olan ve yazı ve hesap bilgisiyle tebarüz eden Ebu'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân'dır (131/748). Beyhakî'de kalan parçalar, bize Ebu'z-Zinâd'ın Zeyd b. Sâbit'in *Kitâbü'l-Ferâiz*'inin Hârice b. Zeyd rivayetine sahip olduğunu göstermektedir. Şârihin önce kitabın metnini zikredip, ardından “dedi” ifadesiyle şerhe başladığı görülüyor. Bu şerhi, Abdurrahman b. Ebu'z-Zinâd rivayet etmiş olup her parçada şu yorumunu tekrarlamaktadır: “bu ferâizin manaları ve usulü Zeyd b. Sâbit'ten gelmektedir. Tefsir kısmı ise Ebu'z-Zinâd'ın Zeyd b. Sâbit'in manalarına yaptığı yorumdur” (bkz. *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 213, 225, 226, 227, 229, 231, 232 ve özellikle s. 234, 236, 238, 245, 250). Bu şerhedilen metinlerin yanı sıra, Beyhakî Zeyd'in *Kitâbü'l-Ferâiz*'inden başka metinleri de muhafaza etmiş görünüyor. Bu risalenin yanında Hârice b. Zeyd, babasının miras payları konusunda bir risalesini daha rivayet etmiştir. Bu risale, Mu'aviye b. Ebû Süfyan'a hitaben yazılmış olup, bize Beyhakî'de bazı parçaları ulaşmıştır (s. 247, 248, 249). Zeyd b. Sâbit'e ait *Kitâb fi'd-Diyât* adında başka bir kitap daha mevcut olup Ömer b. Abdülaziz, bilemediğimiz bir sebeple bu kitabın yakılmasını emretmiştir (bkz. İbn Hanbel, *el-İlel*, I, 256).

Birçok metin, bu nesil sahabiler arasında fıkıh konularında yazılmış risalelerin elden ele dolaşmasının alışıldık bir durum olduğunu göstermektedir. Mesela, Nafi' b. el-Ezrak, Abdullah b. el-Abbas'a bir mektup yazmış, mirasta akrabaların payı ve çocukların öldürülmesi konularındaki görüşünü sormuştu (bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-İlel*, I, 307). Abdullah b. Hürmüz, Abdullah b. Abbas'ın, kendisine “Necdiyye” fırkası nispet edilen Necde el-Harûrî'ye (ö. 69/688) yazıp gönderdiklerini kendisinin yazdığını belirtmiştir. O, bu mektupta Peygamber'in hanımlarının savaşta ona refakat edip etmediklerini sormuştur (bkz.

Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, I, 517). Bu yazışmaların bir kısmı bize *el-Müdevvene*'de (III, 6) ulaşmış bulunmaktadır. Bu dönemde, bazı Müslümanların diğer dinlerin kitaplarından haberdar oldukları ve bu kitaplarının bir kısmının fıkıh konularıyla ilgili olduğu söylenmektedir. Burada, Bizanslılara karşı yapılan Yermûk savaşında (takriben h. 16) Abdullah b. Mes'ud'un eline iki deve yükü kitap geçtiğini ifade eden metinden bahsetmemiz yerinde olur. O, dinleyicilerine bunların içeriğinden bahsetmekten hoşlanıyordu (*er-Redd 'alâ Bişr el-Merîsî*, 136; İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, I, 166). Bu kitapların tedvin edildiği dili ve tercümesi meselesini tartışmanın yeri ise burası olmayıp, bunu tercümeyle ayrılmış bölümde ayrıca ele alacağız.

Tabiînin orta neslinin erken dönem fıkıh kitaplarına özel önem verdikleri genelde kabul edilen bir görüştür. Bu dönemde ilk fetih kitaplarının ve Kur'an tefsirlerinin durumu budur. Tarihçi, fakih ve bir şiir âlimi olan Şa'bî (103/721), bu erken dönem kitapların birçoğunu zikretmiştir. Mücâhid, Şa'bî'nin zekât ve miras payları konusunda üç varak imla ettirdiğini gördüğünü söylemiştir (bkz. İbn Hanbel, *el-İlel*, I, 340). Hatîb el-Bağdâdî ise onun yazdığı eserler arasında *Kitâbu'l-Ferâiz ve'l-cirâhât*'ı zikretmektedir (*Târîhu Bağdâd*, XII, 232). Dahhâk b. Müzâhim (105/723), öğrencisi Hüseyin b. Akîl'e *Menâsiku'l-Hacc* kitabını yazdırmıştır (bkz. İbn Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, I, 72). Ebu'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, helal ve haram konusunda ne bulursa yazdığını söyler. Zührî de duyduğu her şeyi kaydetmekteydi (bkz. İbn Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, I, 73). Hacı Halife 1246 sayısı altında Eyyûb b. Ebû Temîme es-Sahtiyânî'ye ait *Kitâbü'l-Ferâiz*'i zikretmiştir. Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sı ve *el-Müdevvene* gibi bazı kaynakların, ferâiz kitaplarından bazı parçaları muhafaza ettikleri anlaşılmaktadır.⁴

Bâblar halinde tasnif edilmiş fıkıh kitaplarının telifinin başlangıcının, hicri birinci asrın sonları ve ikinci asrın başları olduğu görülüyor. Hadis alanında tasnif edilmiş kitaplar hicri ikinci asrın ikinci çeyreğinde telif edilmişti. İbn Kayyım el-Cevziyye'nin Zührî'nin fetvalarının üç cilt oluşturduğunu, Hasan el-Basrî'nin fetvalarının ise fıkıh bâblarına göre tertip edilmiş yedi cilt oluşturduğunu belirten ifadeleri vardır (bkz. *İ'lâmü'l-muvakki'in*, Kahire, 1325, I, 26; Goldziher, *EI*, II, 108).

Bildiğimiz en eski bu tür telif, Mekhûl b. Şuhrâb'a (116/734) ait *Kitâbü's-Sünen fi'l-fikh*'tır (bkz. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 227; Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 212). Geç dönem fıkıh kitapları ise ona ait başka bir kitaptan bahsetmektedir: *Kitâbü'l-Hacc* (İbn Hacer, *et-Tehzîb*, VIII, 178).

⁴ Farklı birçok rivayet arasında, aşağıdaki rivayeti özellikle zikretmeliyiz:

Muğîre (b. Mıksem)'den rivayet edilmiştir ki, o arkadaşlarından, İbrahim (en-Neha'î) ve Şa'bî'nin arkadaşlarından aktarmıştır ki (*es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 241, 247, 250, 251) en kuvvetli görüş bununla kastedilenin Muğîre b. Mıksem'e (ö. 136/753) ait *Kitâbü'l-Ferâiz* olmasıdır (bkz. Zehebî, *et-Tezkire*, 143; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, X, 269-271; İbn Hacer, *et-Takrîb*, II, 270). Bu (kitap), Şa'bî ve İbrahim en-Neha'î'nin kitaplarından bazı parçalar içermektedir.

İslam'ın başlangıç döneminde de rey ekolünü hazırlayan fakihler bulunmuştur. Nitekim nass bulunmayan yerlerde rey ile hüküm veren çok sayıda sahabi vardı. Bunlar, tabakât ve fıkıh kitaplarında çokça zikredilmişlerdir. Bu fikhî ilkenin ilk temsilcisi Abdullah b. Mes'ud (32/653), ondan sonraki en kıdemli isim de Alkame b. Kays (62/681) ve el-Esved b. Yezid'dir (ö. yaklaşık 75/694). Irak'ta Hammad b. Ebû Süleyman (ö. 120/738) da rey ekolünden olup etrafında çok sayıda talebe toplanmıştır. Medine'de ise Rabî'atü'r-Re'y lakabıyla tanınan Rabî'a b. Ferruh et-Teymî (136/752) de diğer bir takipçisidir. Hammad b. Ebû Süleyman'ın en seçkin öğrencisi Ebû Hanîfe'dir. Rabî'atü'r-Re'y'in en önemli öğrencisi ise Mâlik'tir. Mâlik, hocasının defnedildiği gün, hocası Rabî'a'nın kabre konmasıyla fikhî düşüncenin ortadan kalktığını söylemiştir (Zürkânî, *Şerhü'l-Muvatta'*, III, 49; Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 80).

Sonraları Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ekol, bu erken dönemin bir uzantısı sayılır. O dönemler bu gerçek bilinmekteydi. İslam fıkıh tarihi açısından son derece önemli bir ifade vardır ki, Câhız bunu *Kitâbü't-Tevhîd*'inde -bu kitap kayıptır-zikretmektedir: Bu ifadenin söylediğine göre, Sümâme el-Mu'tezilî (213/828) Ebû Hanîfe'ye eleştiri olarak telif ettiği kitabında, onu tek başına kastetmediğini, onun ötesinde eleştirilerini Abdullah b. Mes'ud, Alkame ve Esved'e de yönelttiğini belirtmektedir. Zira, Ebû Hanîfe'den de önce rey ilkesini tatbik edenler bunlardır (bkz. İbn Ma'sûm, *ed-Derecâtü'r-refi'a*, 26).

Burada, doğru olmayan bir tasavvura da işaret etmeyi unutmamamız gerekir. Bazıları, ehl-i hadisin ehl-i rey karşısında muhalif bir grup oluşturduklarını, hadis konusunda eksiklikler gördüklerinde bunu gidermek için hadisler uydurma ya da kıssalar telif etme yoluna gittiklerini sanmaktadır. Ehl-i rey'in ise hadis tedvinine karşı olup görüşlerini desteklemek için bazı kıssalar telif ettiklerini düşünmektedirler (Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 78-79; 194-195). Bu tasavvurun sebebi "kitâbetü'l-hadis" terimini bilmemekle ilgilidir. Biz, hadisle ilgili bölümün girişinde bu terimi uzun uzadıya tartışmıştık. Hadis kitaplarında anlatılan metinler ve kıssalar hadis yazımına karşı olmayıp, yazım yöntemiyle rivayetine karşıdırlar. Ayrıca, bu metin ve kıssaların rey ekolü taraftarlarınca uydurulduğu iddiasını destekleyecek hiçbir delil bulunmamaktadır. *Takyidu'l-ilm* kitabının muhakkiki rey ekolü taraftarlarının hadis tedvinine karşı oldukları, diğerlerinin ise bunu destekledikleri görüşünün yanlışlığına dikkat çekmektedir.⁵ Birçok ehl-i hadisin de yazma konusunda ret tavrı takındıklarına işaret etmektedir. Ancak maalesef onun da görüşü yaygın bir yanlış anlamaya dayanmaktadır. Çünkü o her iki ekolün takipçilerinin de tedvine muhalif olduklarını söylemektedir.

Fıkıh tarihinin bu ilk döneminden bize çok az sayıda nadir birkaç kitap ulaşmıştır. Bunlar;

⁵ Bkz. Yusuf el-Uşş, *Takyidu'l-ilm* kitabının tahkikinin mukaddimesi, 21-22.

a) Selim b. Kays el-Hilâlî'ye (Haccâc b. Yusuf (95/714) döneminde yaşamıştır) nispet edilen kitap.

b) Katâde b. Di'âme'ye (118/736) ait *Kitâbü'l-Menâsik*.

c) Zeyd b. Ali'ye (122/740) ait *Kitâbü Menâsiki'l-hacc ve âdâbih*.

d) Zeyd b. Ali'ye ait *Kitâbü'l-Mecmû'*.

Bu dönemden bize ulaşan malzemedeki eksikliği, elimizdeki fıkıh kitaplarının en eskilerindeki râviler silsilesinin araştırılmasıyla kapatmak mümkün olabilir. Zira bu kitaplar, eski kayıp kitaplardan bazı parçaları korumuşlardır. Daha önceden hadisle ilgili bölümde bunu açıklamıştık.

Burada, hicrî birinci asırda yaşamış ve fıkıh kitaplarının gelişimine katkıları olmuş çok sayıda meşhur fakihten de bahsetmek gerekir. Bunların seçiminde, telifleri hakkında az da olsa bir şeyler bildiğimiz fakihlerden bahsetmeye çalıştık. Hicrî birinci ve ikinci asır ricalinden olup Arap kültüründe "âlim" yani müellif olarak vasedilen çok sayıda kişiye de işaret etmemiz gerekmektedir. Fakat tabakat kitapları ne bunları müellif olarak zikreder ne de teliflerinin isimlerinden bahseder. Biz bunların telifatı olduğunu başka kitaplarda geçen ifadelerden öğreniyoruz. Bu kitabın bundan önceki ve sonraki bölümlerinde hicri ilk iki asırdaki ulemaya dair bu şekilde pek çok misal mevcuttur. Burada, eldeki kaynaklarda ve tabakat kitaplarında doğrudan bahsedilmeyen tek bir misalden bahsedelim. Bu, Rabî'atu'r-Re'y'dir. Rabî'a büyük bir âlim olarak vasedilmiştir (Mesela bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, III, 259). Ancak İbnü'n-Nedim Rabî'a'ya ait hiçbir kitaptan söz etmez (s. 202). İbnü'n-Nedim'in o dönemde mevcut bütün Arapça kitapları zikretmediği bilinen bir şeydir. Araştırmacı İbnü'n-Nedim'le hemen hemen aynı görüşe varabilir. Ancak şu var ki, sonraki eserler Rabî'a'ya ait çok sayıda görüş zikretmektedir. Ayrıca kaynaklar ondan bir âlim olarak bahsetmektedir, onun çağdaşları ve selefleri arasında kitabı olan birçok âlim vardır. Dolayısıyla, tarihçinin fıkıh kitaplarındaki bunu açıklayan çeşitli işaretleri araştırmaya çalışması gerekmektedir.

Rabî'a Mâlik'in hocası idi, dolayısıyla Mâlikî fıkıh kitapları bunun araştırılması için en iyi kaynak sayılır. Mesela *el-Müdevvene* Rabî'a'ya ait bol malzeme sağlamakla kalmayıp, bundan öte diğer ilk dönem fukahasının hepsine ait çok sayıda görüşleri de muhafaza etmektedir. *el-Müdevvene*'nin malzemesi içinde Abdullah b. Vehb'in (ö. 197/813) *Muvatta*'na dayanan büyük bir bölüm vardır. Buna göre *el-Müdevvene* müellifi, doğrudan ya da dolaylı olarak kendinden önceki müelliflerin kitaplarından yararlanmıştı. Rabî'a'dan iktibas konusunda da durum aynen böyledir. *el-Müdevvene*'de yer alan bir metinde müellifin İbn Vehb ve Ebu'z-Zinâd'dan alınan bir görüşü şerh ederken Rabî'a'ya ait bir kitaba müracaat ederek bu görüşü orada araştırdığını görüyoruz. Ona müracaat ettiği bölümü (*el-Müdevvene*, I, 29) şu sözlerle belirtmektedir: "Rabî'a guslün "teb'iz"i

(=bölünmesi/parça parça alınması) hakkında “kitap”ta şöyle demiştir”. Burada kitap ifadesini, okuyucunun onu bildiğini ve Rabî’adan benzer iktibasların hepsinde kaynak olarak itibar ettiğini varsayacak şekilde kullanmıştır.

Mâlik’in *Muvatta*’ının kaynakları konusunda da bir misal verebiliriz. Mâlik, alıntı yaptığı⁶ kaynaklarda zikredilenleri istisna edersek, genelde kullandığı kaynakları zikretmez. Şerhler, râvilerin isimleriyle ilgili tedvin edilmiş kaynakları öğrenmede bize nadiren yardımcı olmaktadır. Mesela senette, “onun katında sika olan raviden, o da Bükeyr b. Abdullah b. el-Eşecc’den o da Büsr’den” şeklinde bir silsile vardır. Şârihler burada sika ifadesiyle kimin zikredildiğini anlamaya çalışmışlar ve Mâlik bu metni Bükeyr b. Abdullah’tan oğlu Mahrame kanalıyla almıştır demişlerdir (bkz. İbn Abdilberr, *Tecrîdu’t-temhîd li-mâ fi’l-Muvatta’i mine’l-me’ânî ve’l-esânîd*, 244-245). O şöyle diyor: “Mâlik bunu Mahrame’den aldığı Bükeyr’in kitaplarında buldu”. Başka bir metinden de Mâlik’in Bükeyr b. Abdullah’ı (120/737) tanıdığını anlıyoruz. Ancak o kitabından oğlunun rivayetiyle yararlanmıştı. Çünkü o zamanlar Bükeyr’in kendisinden dinlemek istememiştir. Zira o Malik’in hocası Rabî’a’nın görüşlerini takdir etmiyordu. Metnin ifadesi şudur: “Mâlik onun devrine yetişti, fakat ondan dinlemedi, Bükeyr Rabî’a hakkında iyi düşünmüyordu, sanırım Rabî’a yüzünden onu bırakmıştır. Mâlik, Bükeyr’i ancak Mahrame’nin kitabına bakınca tanımıştır”, (İbn Hacer, *et-Tehzîb*, I, 493).

Sünnî fıkıh mezheplerinin ortaya çıkışından önceki dönem fakihleri yaşadıkları bölgelere göre tabakâtu’l-fukaha kitaplarında tasnif edilmiş, bundan sonrakiler ise tarihi sıra ile düzenlenmişlerdir.

⁶ Mesela: “Mu’aviye, Zeyd b. Sâbit’e yazarak ona dede hakkında sordu, Zeyd b. Sâbit şöyle yazdı...” (bkz. *Muvatta*, *Mîrâsü’l-cedd*).